ИНСТИТУТ ПО ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ- БАН
Проект с Договор № BG05SFPR001-3.004-0006-C01 „Обучение на докторанти за изследване и трансформиране на пазара на труда съобразно нуждите на Индустрия 5.0. и двойния преход“,
по процедурата за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ BG05SFPR001-3.004 „Подкрепа за развитие на проектна докторантура“ по Програма „Образование“ 2021 – 2027

ПЪРВИ ОБУЧИТЕЛЕН КУРС НА ТЕМА:

„Базови социологически умения за провеждане на социологически проучвания и усвояване иновативна методика за изследване на пазара на труда в слаборазвити региони и региони в развитие. Изследване на потребности по отрасли, прогностични методи“

Проф. д.с.н Емилия Ченгелова

Проф. д.с.н. Валентина Миленкова

Модул I.
Въвеждане в същността, функциите и технологиите за подготовка и провеждане на ЕСИ – какво, как, защо, с какви инструменти

Лекция: Тема 2.
Разработване на методология (Програма) за ЕСИ.

Основни елементи на ЕСИ – теоретичен модел, предмет, обект, цели, задачи. Формулиране на основни изследователски хипотези. Система от емпирични индикатори. Методика на извадката. Представителни и непредставителни изследвания

Конструиране на Методология и Програма (теоретичен модел) на ЕСИ

Конструирането на Методология и Програма (теоретичен модел) на ЕСИ представлява многоаспектна съвкупност от методологически, методически и технологически дейности. Включва **следните етапи:**

1. Дефиниране на предмета, обекта, целите, задачите и обхвата на изследването
2. Описание на специфичните подходите и методите за изследването
3. Конструиране на модел на специфичния познавателен процес (етапи, фази, елементи)
4. Формулиране на хипотезите на изследването
5. Конструиране на система от емпирични индикатори за изследване на наблюдаваните процеси и явления
6. Обосноваване на методиката на извадката
7. Разработване на методика на набиране на първичната информация и конструиране на необходимия изследователски инструментариум
8. Обосноваване и разработване на модел за изследване на факторните връзки
9. Планиране на система от контролни мерки
10. Апробиране на елементите на методологията и внасяне на необходимите корекции

Етап 1. Дефиниране на предмета, обекта, целите, задачите и обхвата на изследването

Предмет на изследването: тези свойства или характеристики на социалните обекти, процеси или явления, които предстоят да бъдат изучени посредством ЕСИ.

Например:

- обществените нагласи и толерантността на българското население към формите и проявленията на неформалната/сивата икономика
- представите, мненията и оценките на работниците и служителите за проявленията, механизмите и степента на разпространение на неформалната/сивата икономика

Обект на изследването: това са потенциалните носители на търсената емпирична информация; различни категории лица – по възрастов признак, по професионален признак, по регионален признак и т.н

Например: при национално представително изследване сред населението на страната обект на изследване е населението на България, на възраст 15+: три поколения: младо, зряло, възрастно

Цели на изследването – според заданието на възложителя

Задачи на изследването – конкретизация на целта

Обхват на изследването: национален, регионален

Етап 2. Описание на специфичните подходите и методите за изследването

В тази част на теоретичния модел се дефинират:

1. Какви методологически подходи ще се приложат и защо – обосновка на подходите?
2. Какви изследователски стратегии ще се използват
3. Какви конкретни методи за изследване ще са релевантни спрямо целта и задачите на изследването:

- Социологически метод
- Стохастичен метод
- Метод на анализ и синтез
- Сравнителен метод
- Исторически метод
- Иконометричен метод
- Социално психологически метод и др.

Етап 3. Конструиране на модел на специфичния познавателен процес (етапи, фази, елементи)

- Създава се модел на процеса на познание при конкретното ЕСИ
- Зависи от целите и задачите на изследването
- Стъпва на предварителни теории за изследваното явление/процес
- Отразява собствените представи на изследователя за това какво ще изследва и на какви теоретични принципи ще стъпи

Ето един пример за познавателен процес при конкретно ЕСИ (виж следващия слайд)

Модел на конструиране и прилагане на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка

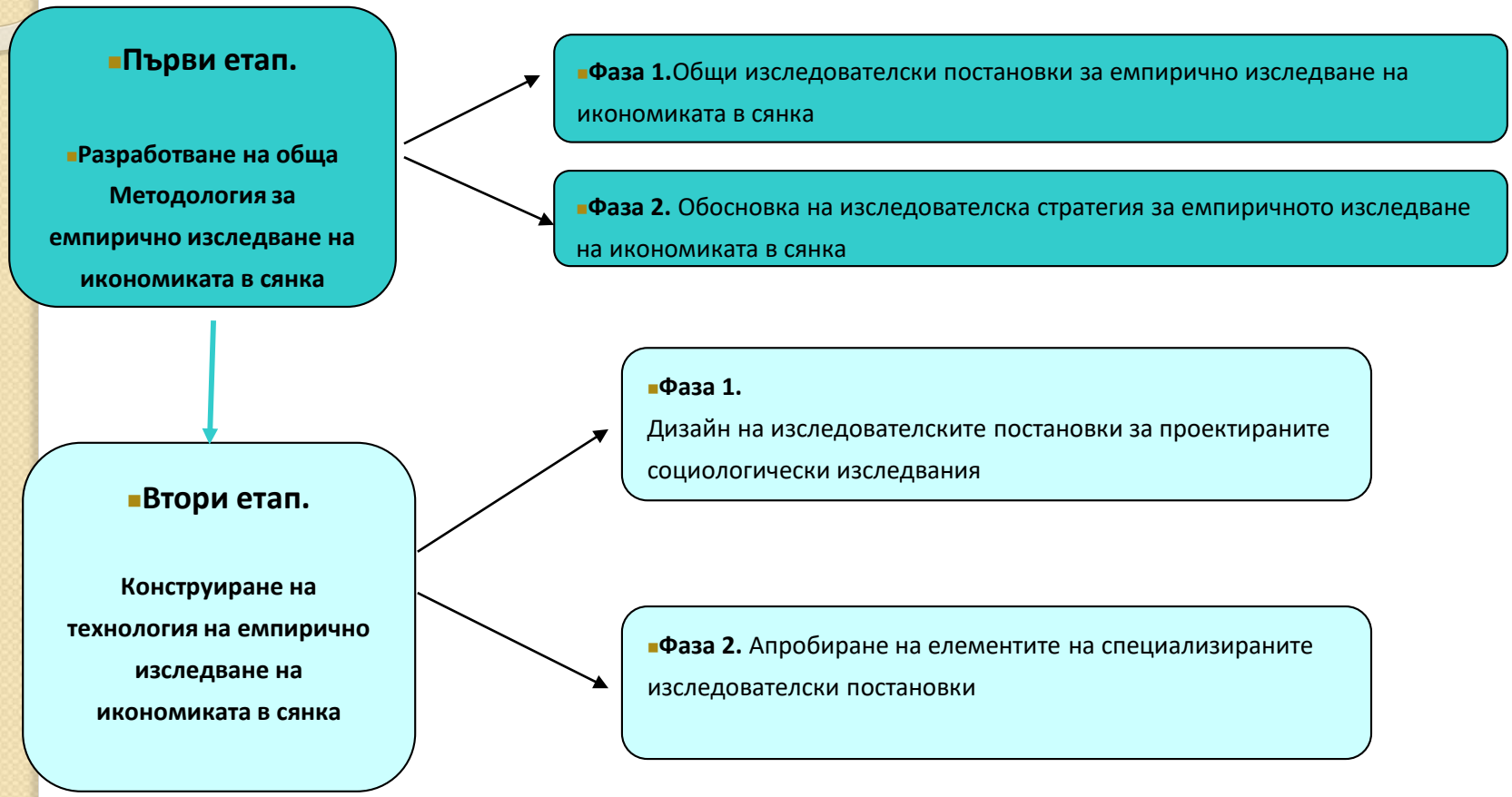

Модел на конструиране и прилагане на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка

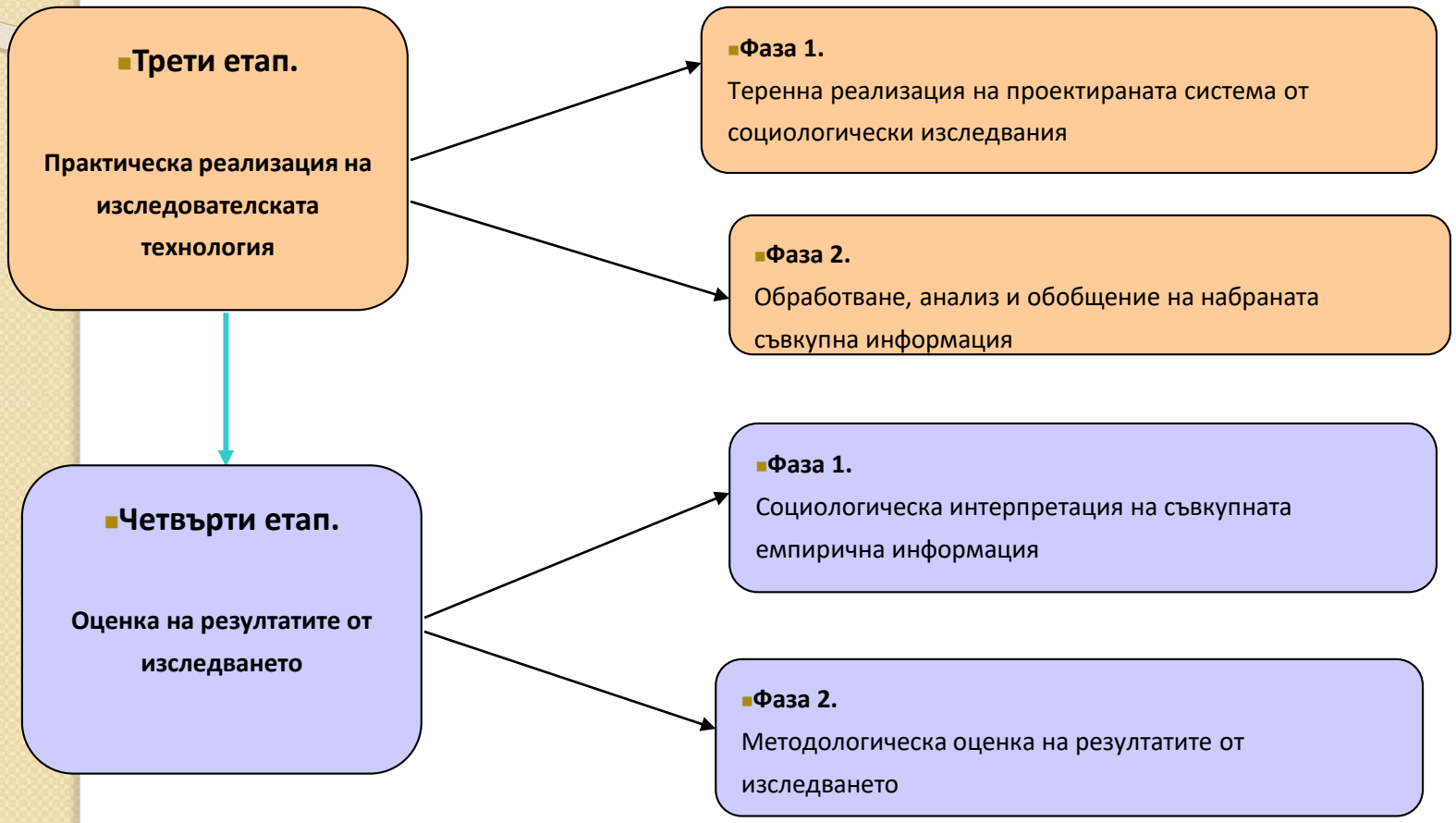

Етап 4. Формулиране на хипотезите на изследването

Въпросите за същността и видовете хипотези, за изискванията към тяхното формулиране и проверка са предмет на задълбочени специализирани изследвания в математиката, статистиката и социологията (Fisher, 1958, 1971; Blalock, 1968; Ядов, 1972, 2000; Дружинин, 1971; Гатев, 1986; Съйкова, 1981, 1991; Съйкова, Стойкова и Съйкова, 2002)

В статистическата литература се приема, че хипотезата е предположение за структурата и състоянието на характеристиките на обекта на изследване и взаимовлиянията между изследваните признаци. Формулирането на изследователските хипотези е първата степен на операционализиране на теоретичния модел на изследването

В специализираната методологическа литература се изтъква, че изследователските хипотези са *„главният методологически инструмент, който организира целия процес на изследването и го подчинява на строга логика."* (Ядов, 2000: 96).

И още: *„Предварителният системен анализ на обекта ... не е нищо друго, освен формулиране на обща хипотеза за предмета на изследване."* (Ядов, 2000: 97).

Етап 4. Формулиране на хипотезите на изследването

Въпросите за същността и видовете хипотези, за изискванията към тяхното формулиране и проверка са предмет на задълбочени специализирани изследвания в математиката, статистиката и социологията (Fisher, 1958, 1971; Blalock, 1968; Ядов, 1972, 2000; Дружинин, 1971; Гатев, 1986; Съйкова, 1981, 1991; Съйкова, Стойкова и Съйкова, 2002)

В статистическата литература се приема, че хипотезата е предположение за структурата и състоянието на характеристиките на обекта на изследване и взаимовлиянията между изследваните признаци. Формулирането на изследователските хипотези е първата степен на операционализиране на теоретичния модел на изследването

В специализираната методологическа литература се изтъква, че изследователските хипотези са *„главният методологически инструмент, който организира целия процес на изследването и го подчинява на строга логика."* (Ядов, 2000: 96).

И още: *„Предварителният системен анализ на обекта ... не е нищо друго, освен формулиране на обща хипотеза за предмета на изследване."* (Ядов, 2000: 97).

Изисквания към хипотезите на изследването

За да бъде една хипотеза от вида „*ако … , то…*“ добра, към нея се предявяват следните основни изисквания:

„а) хипотезата не трябва да съдържа понятия, които емпирично не се проверяват;

б) хипотезата не трябва да противоречи на по-рано установени научни факти;

в) хипотезата трябва да бъде проста, да не съдържа голям брой различни допускания и ограничения;

г) хипотезата трябва да бъде достъпна за проверка при наличното равнище на теоретичните знания, методическа осигуреност и практическите възможности на изследването;

д) добрата хипотеза съдържа ясно в самата си формулировка указания за нейната проверка.“

(Болгов, цит. по Атанасов, Георгиева, Молхов, 1992: 74).

Пример за формулиране на хипотезите на изследването (1)

Описателни хипотези:

Сенчестите практики на полагане на труд се толерират неоднозначно от различните статусни групи на българското общество. Икономически активните и високостатусни групи подкрепят в по-голяма степен позицията за силна държавна намеса и строги мерки срещу сивия сектор. В същото време, нискостатусните лица, безработните лица и лицата с проблематично осигуряване на заетост и доходи толерират сенчестата икономика в по-висока степен и логично, защитават в по-силна степен мнението за сенчестата икономика като социално справедливо, необходимо явление за компенсиране на непълнотите в държавната политика за преразпределение на доходите

Пример за формулиране на хипотезите на изследването (2)

Обяснителни хипотези:

Основните причини и фактори за генерирането на сенчест икономически сектор в българското общество са *ниската ефективност на институциите, свърхрегулирането на икономическата дейност, несъвършеното законодателство (пълна липса на определен тип регулация или пропуски/противоречия в съществуващата), занижената роля на държавата в контрола върху спазването на законовите разпоредби, неефективността на съдебната система и право-раздавателните органи, липсата на строги наказателни мерки, неравното третиране на стопанските субекти от страна на закона, стремежът към бързо натрупване на печалби и склонността на българина за заобикаляне на закона.*

Пример за формулиране на хипотезите на изследването (3)

Прескриптивни хипотези:

Изходът от устойчивото възпроизвеждане на сенчестите практики и относително високото ниво на сив сектор у нас се свързва с активизиране и прецизиране на намесата на държавата в управлението на икономиката. Очакванията са за предприемане мерки за намаляване на данъчната и осигурителната тежест, условия за повече гъвкавост и сигурност в трудовите отношения между работодателя и работника, създаване на гъвкави форми на трудова заетост и гарантиране на правата на наетите лица; повишаване ролята на браншовите и синдикалните организации в договарянето на заплащането на труда и в гарантиране спазването на правата на наетите лица.

Етап 5. Разработване на система от емпирични индикатори за ЕСИ

В съответствие с принципните изисквания за построяване на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка, абстрактните понятия и хипотезите на изследването се операционализират. В резултат на тази процедура **понятията се декомпозират до емпирично наблюдаеми, уловими и измерими показатели (индикатори). По този начин се изгражда система от емпирични индикатори, които от своя страна са методологическата основа за конструирането на изследователските инструменти**

Системата от емпирични индикатори е материален израз на осъществения системно-функционален анализ на обекта на изследването и в този смисъл, обективира резултатите от мисловното разчленяване на обекта на изследването на множество от емпирично установими елементи и взаимовръзки. Към системата от емпирични индикатори се поставят редица изисквания, с което се гарантира извършването на научно обоснован преход от абстрактните изследователски тези и конструкти към емпирично измерими показатели.

Императивно необходим елемент на общите изследователски постановки за емпиричното изучаване на икономиката в сянка е разработването на система от основни емпирични индикатори, релевантна спрямо основните изследвани съвкупности.

Пример за система от емпирични индикатори за ЕСИ

I. Индикатори за степен на развитост и отраслово позициониране на икономическите единици:

- Вид и характер на произвежданите продукти, стоки, слуги.
- Дялове на реализираната продукция за местния и външния пазари.
- Наличия на постоянни партньори/клиенти.
- Управление на човешките ресурси.
- Сравнителни предимства в бранша.
- Основни проблеми в бранша.

II. Индикатори за механизмите и форми за заобикаляне на формалните регулации:

- Типични сиви практики за българската икономика, по браншове и по региони.
- Нива на разпространение на сивия сектор по браншове и по региони.
- Основни щети, нанасяни от работещите в сенчестия сектор.
- Участие в пазара на труда, официална и допълнителна заетост.
- Работа без лиценз, без квалификация.
- Работа без договор.
- Избягване на стандарти и регулации.
- Избягване на плащането на преки и косвени данъци.
- Работа без счетоводни документи.
- Създаване на счетоводни и финансови документи с невярно съдържание.
- Водене на двойно счетоводство (два паралелни касови апарата, две или повече успоредни счетоводни книги).
- Избягване на данъчното законодателство

Пример за емпирични индикатори за ЕСИ

III. Индикатори за установяване на толерантността към икономиката в сянка:

- Възприемане/отричане на сенчестите практики.
- Разпознаване и чувствителност към сенчестите практики.
- Готовност за включване в сиви трудови отношения.
- Готовност за нарушаване на финансовата дисциплина.
- Включеност в сиви практики.

IV. Индикатори за измерване на институционалния и неинституционалния натиск върху икономическите единици:

- Лицензионни и регулаторни режими – общо и по браншове.
- Тегло на данъците за фирмите.
- Процедурни проблеми при плащането на данъците.
- Тегло на осигурителната тежест по отношение на разходите за труд.
- Редовност и коректност на отчисленията за социални осигуровки.
- Наличие на задлъжнялост **към** и **от** други фирми.
- Наличие на задлъжнялост **към** и **от** държавни и други структури.
- Неполучени плащания/невъзстановени плащания от държавния бюджет и други структури.
- Достъп до кредитиране.
- Достъп до европейски средства.
- Участие в конкурси и обществени поръчки.

Пример за емпирични индикатори за ЕСИ

V. Индикатори за установяване степента на адекватност и ефективност на институционалната среда:

- Нормативната среда като фактор за сенчести практики.
- Секторните регулации и политики – структура и ефикасност.
- Държавните институции като фактор за сенчести практики.
- Данъчната администрация като фактор за сенчести практики.
- Съдебната система като фактор за сенчести практики.
- Правоохранителните органи като фактор за сенчести практики.
- Медиите като транслатор на нагласи и мнения за сенчестите икономически практики.
- Ролята на държавните институции, браншовите, синдикалните и работодателските организации за ограничаване на сенчестата икономика.
- Мерки за ограничаване на сенчестата икономика.

Етап 6. Обосноваване на методиката на извадката

Представителността на съвкупната информация е функция от:

- Решенията за избор на единиците за изследване: когато решенията са адекватни на поставените цели и задачи на изследването, се създават предпоставки на представителна информация. Само ако изследователят разполага с коректно събрана информация от представителни извадки, е допустимо да се осъществи етапа на проверка на статистическите хипотези;
- Практическото реализиране на проектираните извадки: решенията може да се адекватни и научно обосновани, но ако при практическото им осъществяване в хода на теренната работа се допуснат нарушения, това се отразява на характера на събраната информация. Например, всеки вид необосновани замени на ненамерени, труднодостъпни или отказали лица води до нарушаване на представителността на съвкупната информация. Прието е този род грешки да бъдат обозначавани като случайни грешки.

В този контекст, **обосновката на методиката на извадката има ключово значение за успеха на ЕСИ!**

Методика на извадката

- **МОДЕЛ И ОБЕМ**
- Репрезентативна/стохастична вероятностна
- Квота /преднамерен модел
- Типологична/ преднамерен модел
- **ПРЕДСТАВИТЕЛНОСТ И СТОХАСТИЧНА ТОЧНОСТ**

Методика на извадката – пример за обосновка

- За **националното представително изследване сред населението** се прилага двустепенна стратифицирана и гнездова извадка, в която единиците за наблюдение се избират на две степени. На първата степен се селектират гнездата за наблюдение. На втората степен от всяко избрано гнездо се включват по равен брой лица. Принципът на подбора е с вероятност пропорционална на големината на гнездата. Обемът на извадката е 1000 единици, разпределени в 170 гнезда.
- Така определеният общ обем на извадката (n = 1000) гарантира стохастичната точност на оценката със зададената максимално допустима грешка . За всички оценки на показателите в интервала относителният размер на грешката съответно намалява. Най-голямо е намалението при показателя , чиято грешка е приблизително . За всички оценки извън посочения интервал, стохастичната грешка се очаква да бъди по-голяма.

Етап 7. Разработване на методика на набиране на първичната информация и конструиране на необходимия изследователски инструментариум

Предварителна оценка на познавателните и инструменталните качества на количествените и качествените методи за набиране на емпирична информация. При тази оценка се преценява дали и до каква степен методите за набиране на информация са релевантни в следните основни аспекти:

- Релевантност по отношение на изследваната тема
- Релевантност спрямо общия теоретичен модел, в това число формулираните хипотези и очакванията за основните параметри на изследваните процеси и явления
- Релевантност по отношение на системата от индикатори, с помощта на която се описват изследваните процеси
- Релевантност на метода спрямо източника на емпирична информация, което означава избраният метод да позволява набирането на достоверна информация по изследвания кръг от проблеми от потенциалните респонденти-източник на търсената информация
- Релевантност спрямо изследваните целеви групи (генерални съвкупности) - особеностите на целевите групи, ниво на информираност, степен на включеност и съпричастност към изследваните процеси, нагласа и склонност да се говори по тези въпроси

Етап 8. Обосноваване и разработване на модел за изследване на факторните връзки

Като начало, за изследователя е критично важно да прави разлика между връзки, фактори и причини. В литературата се отделя специално внимание на изясняването на каузалните зависимости и факторните връзки и се приема, че **причината е частен случай на факторната връзка** (Съйкова, 2005). Подробно се осветлява разбирането на факторите и нееднозначното им тълкуване. *„С известна условност тук приемаме, че едно явление (x) е фактор за друго явление (Y), ако x предхожда или съпровожда ефектите в Y по време и ако Y се намира в неслучайна (статистически значима) връзка с x. От стати5стическа гледна точка това означава, че на емпирично ниво съвместното разпределение на единиците на съвкупността по признаците x и Y не противоречи на хипотеза за зависимост между тях. Причината се разглежда като частен случай на факторна връзка.*

В случая факторът се приема като сборно понятие, което изразява различни неща и може да бъде:

- ***първо**, пряка причина за резултата, т.е. за промените в следствието Y. Тогава факторът изразява каузална зависимост - примерно връзката между безработицата и бедността.*
- ***второ**, условие, което усилва/отслабва, понякога дори може да унищожи напълно ефекта от влиянието на дадена причина върху някакво следствие. Фактор, усилващ влиянието на безработицата върху бедността е броят на издържаните деца в семейството. Иначе децата сами по себе си не са пряка причина за бедността.*
- ***трето**, явление, което нито е причина, нито е условие за нейната проява, но заедно със следствието „зависи" от трета причина, което създава илюзия за връзка, която всъщност не съществува. Например добрата перспектива за кариерата на работник (когато е осъзната и ценена) е едновременно причина и за повишаване производителността на труда, и за удовлетвореността от работата."* (Съйкова, 2005: 167).

Пример за модел за следване на факторни връзки

Очакваните факторни влияния варират в зависимост от конкретно изследваната съвкупност.

А) За работодателите.

- Хипотетично се очаква принадлежността към различните браншове, типът трудова заетост и спецификата в реализирането на производствените дейности, големината на фирмата и ветрилото от интересите им в международен и национален план да действат като фактори върху различната степен на възприемане, включеност и толериране на неформалната/сивата икономика от страна на работодателите
- Очаква се също така, по-големите и икономически стабилни фирми и предприятия да бъдат по-критични по отношение на дефинирането на самото явление неформална/сива икономика, както и да бъдат по-настойчиви в исканията си за провеждането на ефективни превантивни мерки за овладяване на неформалната/сивата икономика.

Б) За населението и за работниците/служителите.

- Хипотетично се очаква различната квалификационна степен, трудовата заетост, възрастта, семейното положение, общият жизнен стандарт, статусът в структурата на предприятието, заеманата позиция и възможностите за извършване на труд, както и местоживеенето да действат като фактори върху различната информираност и включеност на населението и работниците/ служителите в проявленията на сенчестата икономика.
- Аналогични са очакванията за връзките на образователния статус с оценките, отношението и мненията за икономиката в сянка като явление, за нейните основни проявления и за възможните мерки за превенция.

Етап 9. Планиране на система от контролни мерки

- Всеки уважаващ себе си изследовател включва в програмата на емпиричното изследване методически проверки, с които цели да покаже качеството на извършената изследователска работа. Обичайната практика обаче е да се проверяват отделни елементи от методиката или дори само крайните продукти от емпиричното изследване, като разработването на теоретичния модел, конструирането и апробирането на изследователските инструменти и подходи много рядко биват обект на контролни действия

„Контролните действия представляват система от методически проверки, чрез която се установява доколко е осигурена и реализирана на терена достоверността на индивидуалната и съвкупната информация, набирана при ЕСИ. Тази система започва да действува още в хода на подготовката на работния проект , продължава по време на генералното изследване на терена и приключва малко след набирането на индивидуалната информация." (Атанасов, 1990: 159)

ЕТАПИ	ФАЗИ	КОНТРОЛНИ ДЕЙСТВИЯ
Практическа реализация на изследователската технология	**Фаза 1.** Теренна реализация на проектираната система от социологически изследвания	**Подбор на подходящите анкетьори и инструктажи. Пробно попълване на инструментите. Проверка на окомплектовката на инструментариума. Текущ контрол върху реализирането на изследванията - контрол върху: осъществяването на подбора на лицата, процеса по набиране на информацията, спазването на инструкциите от анкетьорите за работа с изследователските инструменти, контрол върху събирането и предаването на попълнените инструменти. Цялостен методически контрол върху 10% от реализираните извадки. Техниката „ретроспективен прожектор".**
	Фаза 2. Обработване, анализ и обобщение на набраната съвкупна информация	**Текущ контрол върху междинните продукти от изследванията: логически оглед на попълнените анкетни карти, контрол върху кодирането, контрол върху въвеждането на данните в SPSS-макетите; контрол върху кодирането на материалите от качествените методи;, преглед на „суровите данни", чистене на системните файлове, проверка на точността на въвеждането на данните, логически контроли по ключови въпроси от инструментите.**
Оценка на резултатите от изследването	**Фаза 1.** Социологическа интерпретация на съвкупната емпирична информация.	**Методически оценки за качеството на основните и допълнителните продукти от изследването. Вътрешно тестване на насоките за анализ и интерпретация на съвкупната информация.**
	Фаза 2. Методологическа оценка на резултатите от изследването	**Методическа оценка (чрез повторно прилагане на техниката „ретроспективен прожектор") на елементите от методологията и технологията за емпирично изследване на икономиката в сянка. Собствена методическа оценка за релевантността на всеки от използваните методи за набиране на емпирична информация.**

Етап 10. Апробиране на елементите на методологията и внасяне на необходимите корекции

Пробното изследване – необходим елемент от подготовката на всяко ЕСИ

Функции на пробното изследване:

- Верифицират се избраните изследователски подходи и стратегии
- Проверява са релевантността и точността на подходите за избор на единици на изследването
- Тества се работоспособността на изследователските инструменти
- Проверяват се подходите спрямо потенциалните респонденти
- Събира се информация анкетьори с какви качества ще бъдат подходящи за конкретното ЕСИ
- Тества се възприемането на инструментите от страна на респондентите, вкл. технологично време за провеждане на интервюто/анкетата
- Тестват се качествата на инструмента от гл.т. на неговото въвеждане в SPSS-модел
- Проиграва се модела за статистико математически анализ на съвкупната информация

Литература за самостоятелна работа по темата:

- Атанасов, А. (1990). *Достоверност и контрол при емпиричното социологическо изследване.* София: Академично издателство "Проф. М. Дринов".
- Атанасов, А. (2001). Оценяващите изследвания – ново приложно направление в социологията. Социологически проблеми, 3-4 .
- Атанасов, Ат., Молхов, М., С. Съйкова, Е. Ченгелова, В. Георгиева. (2001). Изследванията на общественото мнение в България – състояние, проблеми, перспективи. София: НЦИОМ.
- Атанасов, Ат., С. Съйкова, М. Молхов, Е. Ченгелова, В. Георгиева. (2004). Емпиричното социологическо изследване на социалната действителност. Подходи, методи, организация. Проблеми и нови решения. С.: АИ „М. Дринов".
- Гиглион, Р., Б. Маталон. (2005). Социологическите анкети. Теория и практика. София: Наука и изкуство.
- Михайлов, С. (1973). Емпиричното социологическо изследване . София: Партиздат.
- Михайлов, С. (1980). Емпиричното социологическо изследване, II изд. . С.: Партиздат.
- Михайлов, С. (1996). Теория на социалното познание (социологическо метапознание). В: Енциклопедичен речник по социология. София: М-8-М.
- Съйкова, Ив., Б. Чакалов. (1977). Методология и методика на социалното изследване. С.: Наука и изкуство.
- Съйкова, Св., М. Молхов, Ем. Ченгелова. (1995). Социологията. Обяснителни модели, структурни влияния, мотивационни процеси. София.
- Anssael, H., J. Koen. (1982). Nonsampling Versus Sampling Errors in Survey Research. Journal of Marketing Research .
- Axelrod, M. (1975). Marketers get an eyeful when focus groups expose products, ideas, images, ed. Copy, etc. to consumers. Marketing News, 8, 6-7.
- Bauman, Z. (1988). Theory, Culture and Society. London, Newbury Park, Beverly Hills and New Delhi: SAGE.